

Olfati Savoiji and His Works

Mohammad Sadegh Basiri*
 Najmeh Hosseini Sarvari**
 Ali Jahanshahi Afshar***

Abstract

Olfati Savoiji is a Shiite poet at the court of Abdullah Qutb Shah, the seventh king of Qutb Shahi Dynasty. The dynasty ruled over Deccan, Golkonda, and Heydarabad areas between 924 and 1098 AH. Little is known about Olfati Savoiji's life. Little information about Olfati's life and the existence of many poets who adopted Olfat pen name in Indian courts have led some biographers to mistakenly refer to him as "Olfati Yazdi", a contemporary poet of Vahshi Bafghi period and an entourage at Jalaluddin Akbar Shah Gurkani's court. Biographers have also falsely attributed the works of Qlfati Savoiji to Qlfati Yazdi.

Olfati Savoiji has two books that have not yet been edited and published: "Reyaz-al-Sanaye Qutb shahi", a book about prosody and rhyme, and 'Ravayeh-e-Golshan Qutb Shahi', a book about the praise of Abdullah Qutb Shah and a description of the royal monuments and some of his court customs. The authors of this paper seek to provide accurate information about Savoiji's life and works through the study of the manuscript of his works, and analysis and historical comparison of what has been written about him in biographies. The findings of this study will be useful in studies of Persian literature history and stylistics of the 10th and 11th centuries.

Introduction

At the time of Safavid's rule in Iran, the kings of different parts of India and their court elders were very interested in Persian language and literature. They were wealthy and had cultural and religious policies with tolerance and encouraged poets and writers and gave them great rewards. So, many poets and writers went from important literary centers of Iran to India. These Iranian poets and writers often went to the court of the Gurkani kings of India and their emirs as well as the kings of South India and the Deccan; especially to the court of the Shiite Qutb Shahi's kings.

'Olfati Hosseini Savoiji' is the author of two books of 'Riyaz-al-Sanaye Qutb Shahi' and, 'Ravayeh-e golshan QutbShahi. He is one of the Shiite poets of the court of the seventh Qutb Shahian's king, Abdullah Qutb Shah. In most of the biographies close to the time of Savoiji's life, he was not mentioned and we don't know much about his life. Nasrabadi is the first author who mentioned Olfati Savoiji in his book and wrote about his meeting with Olfati in Isfahan.

According to information obtained from numerous biographies, many poets with the name of Olfati lived in the court of the kings and rulers of India, and especially the court of the Gurkani's king. But, there are very few poems left by these poets. This has misled biographers in writing biographies of these poets and quoting their poems. However, most biographers have confused only Olfati Savoiji with Olfati Yazdi. The author of the 'Mahbub-Al-Zaman' is the first to combine Olfati Savoiji and Olfati Yazdi biographies. He referred to Olfati Yazdi as the creator of the 'Ravayeh Golshan' but he did not mention the Riyaz-al-Sanaye.

Mahbub Al-Zaman is the primary source for all subsequent biographers; those who have introduced Olfati Yazdi in their books and wrote that he is the creator of 'Riyaz-al-Sanaye' and 'Ravayeh Golshan'. But, historical studies and comparisons of various biographies show that what they wrote is not true and they mistakenly mentioned two poets who lived at different times and places;

1. Olfati Yazdi: The poet of the court of Jalal-al-Din Akbar who died shortly after the year 1566.
2. Olfati Savoiji: The poet of the court of Jalal-al-Din Qutb Shah. He traveled from Iran to India in 1632 and entered the court of Jalal-al-Din Qutb Shah in 1635 and died before 1679.

* Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

Material & Methods

The methodology of this study is based on the historical analysis and comparison of sources related to Olfati Savoji biography and manuscripts of his books. These manuscripts include three manuscripts of 'Riyaz-al-Sanaye':

1. Nastaliq Manuscript, Central Library and Documentation Center, University of Tehran, No. 2572/, Book Date: Ramadan 1807 AH (1676 AD), Scribe name: Mohammad Sadegh, The son of Mohammad Taghi Zohur Tafreshi.

2. Nastaliq Manuscript, Library of Faculty of Literature, University of Tehran, No. 47/3, Book Date: Eleventh Century AH, Part of the book has been deleted.

3. Copy of Nastaliq Manuscript, Library of the Faculty of Law, University of Tehran, No. 254/2, Book Date: The thirteenth century AH.

And a manuscript of 'Ravayeh Golshan': In the Library of Parliament of the Islamic Republic of Iran, No.9386-10.

Discussion of Results & Conclusions

Olfati Savoji is the Shiite poet of the court of Abdullah Qutb Shah, the seventh king of Qutbshahiyan. The kings of the dynasty ruled from 924 to 1098 AH in Deccan, Golkonda and Heydarabad. We don't know much about Olfati's life. Based on little information about his life and a great number of poets named Olfat in the Indian courts, some biographies have referred to him as 'Olfati Yazdi' and believed that the author of Olfati Savoji's books is Olfati Yazdi. Olfati Savoji has two books: Reyaz-al-Sanaye Qotb Shahi and Ravayeh Golshan Qotb Shahi.

'Riyaz-al-Sanaye' is a book about the prosody and rhyme and the imagination of poetry. This book has three chapters and the author wrote it at the request of his friends, those who wanted to learn Persian poetry techniques easily. The text begins with the praise of Allah and the Prophet of Islam (PBUH), and Ali (AS), the first Imam of the Shiites. The author then describes his motivation for writing the book. The first chapter is about the prosody, the second chapter is about rhyme and rhythm in Persian poetry, and the third chapter is about the methods of imagination in Persian Poetry. Throughout the chapters, Olfati has provided examples of the poetry to facilitate learning.

'Ravayeh Golshan' is a book about the praise of 'Abdullah Qutb Shah' and a description of the royal monuments and some of his court customs. The writing style and method of writing the preface of this book is similar to 'Riyaz-al-Sanaye'. The introduction of both shows that the Olfati was a Shiite. That is, the Shi'ism religion that was the official religion of the Qutb Shahiyan's court. Ravayeh Golshan is a mixture of prose and order, and the sentences and the last two parts of the book show that the Olfati completed the book in 1051 AH.

Keywords: Olfati Savoji, Riyaz-al-Sanaye Qutb Shahi, Ravayeh Golshan Qutb Shahi

References:

1. Abdulmajid Khan, M. (Ed.) (1292). *Candle of Association*. Delhi: Urdu Progress Association Library.
2. Abedi, A. H. (1988). *Persian Language and Literature in India*. Tehran: Endowment of Dr. Mahmoud Afshar Yazdi.
3. Ahmad, S. B. (Ed.) (1927). *Ghutbshahi History of Hyderabad Deccan*. Heidarabad: Borhani Publication.
4. Ahmad Tatavi, A. Q. (2015). *Tarikh-ye-Alfi*. Translated by Gholamreza Tabataba'i Majd, Tehran: Scientific and Cultural Institute.
5. Ajand, J. (Ed.) (2018). *Iranian History: The Safavid Period*. Tehran: Jami Publication.
6. Akbar, R. (1974). The Influence of Persian Language and Literature in Southern (Qutbshahi). *Vahid*, 14, 301-309.
7. Anoush, H. (Ed.) (1996). *Encyclopedia of Persian Literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
8. Arezoo, S. A. K. (2004). *Tazkereh Majma-al-Nafayes*. Corrected by Zibulanesa Alikhan, Islamabad: Iran-Pakistan Farsi Research Center.
9. Ayati, A. H. (1938). *History of Yazd (Atashkadeh-ye- Yazdan)*. Yazd: Golbahar

Publication.

10. Azad Belgrami, M. A. (1871). *Khazane-ye-Amereh*. Kanpur: Nulkshour.
11. Azad Belgrami, M. A. (n.d.). *Tazkereh Yad- e-Beyza*. No place.
12. Azar Bigdeli, L. B. (1999). *Atashkadeh Azar*. Corrected by Mir Hashim Mohades, Tehran: Amir Kabir Publication, Second Edition.
13. Badawoni, A. M. (1869). *Montakhab-al-Tawarikh*. Corrected by Molavi Ahmad Ali, Tehran: Works of Association and Cultural Honors.
14. Bahar, M. T. (1976). *Stylistics*. Tehran: Amir Kabir Publication, Fourth Edition.
15. Bahari Sistani, Sh. M. (n.d.). The Manuscript *Tazkareh Kheyr-al-Bayan*. Library of Parliament of the Islamic Republic of Iran, No. IR10-19322.
16. Darabi, M. M. (2012). *Latayef-al-Khiyal*. Corrected by Yusuf Beyg Babapur, Qom: Community of Islamic Reserves.
17. Dust Sanbali, M. H. (N.d.). *Tazkareh Hosseini*. No Place: Manshinol Publication.
18. Eftekhari, S. A. (1940). *Tazkereh Binazir*. Corrected by Sayed Ali Manzur, Elah Abad: Senit House.
19. Ekram, S. M. A. (2008). *Asar- Al-Shoa'ra (Farsi Poetry of the Subcontinent)*. Rawalpindi: Iran-Pakistan Farsi Research Center.
20. Fadaie, M. N. (n.d.). *The Story of the Indian Torktazan*. No Place.
21. Fotouhi Yazdi, A. (2003). *Tazkareh Shoara-ye-Yazd*. Yazd: Yazd Scholars.
22. Golchin Maani, A. (1984). *Tarikh-e-Tazkareha-ye-Farsi*. Tehran: Sana'i Library, Second Edition.
23. Gupamovi, M. Gh. (2008). *Tazkareh Natayej-al-Afkar*. Qom: Islamic Assembly.
24. Hashempour Sobhani, T. (1998). *A Look at the History of Persian Literature in India*, Tehran: Council for the Development of Persian Language and Literature.
25. Hazin, M. A. (1955). *Tazkareh Hazin*. Isfahan: Tayid Bookstore, Second Edition.
26. Hedayat, M. (Ed.) (1931). *Nahavandi's Maaser-e-Rahimi*. Calcutta: Bbtsmshan.
27. Hekmat, A. A. (1998). *Land of India*. Tehran: University of Tehran Press.
28. Jahangir Gorkani, N. M. (1980). *Jahangirnameh*. Tehran: Foundation of Iranian Culture.
29. Kami Qazvini, A. (2016). *Tazkareh Nafayes-al-Maaser*. Corrected by Saeed Shafieiyun, Tehran :Library, Museum and Document Center of the Parliament.
30. Khazae'e, A. (1962). *Tazkareh Sokhanvaran-e-Yazd*. Hyderabad: The Ottoman Encyclopedia.
31. Khayyampour, A. (1989). *Farhang-e Sokhanvaran*. Tehran: Talayeh Publication.
32. Kushki, F. (2012). Ravayeh e Golshan e Ghotbshahi e Olfati Yazdi. *Payam Baharestan*, 4(16), 576-615.
33. Mahdavi, S. M. (2007). *The Isfahan Declaration*. Corrected by Gholamreza Nasrabadi, Isfahan: Cultural-recreational Organization of Isfahan Municipality.
34. Malakapuri Barari, A. M. A. (1911). *Mahbub-al-Zaman*. Heydarabad: Rahmani Publication.
35. Mohammad Saleh, K. (1976). *Righteous practice, called the Shahjahannameh*. Lahore: Majlese Taraghie Adab.
36. Mostowfi Bafqi, M. M. (2005). *Jame-e-Mofidi*. Tehran: Mythology Publication.
37. Nabi, H. (2001). *History of Indo-Persian Literature*. New Delhi: Iran Culture House.
38. Nafisi, S. (1965). *The History of Poetry and Prose in Iran*. Tehran: Foroughi Publication.
39. Naji Nasrabadi, M. (Ed.) (2005). *Riyaz-al-Shoara*. Tehran: Mythology Publication.
40. Nasiri, M. (Ed.) (2005). *The creator of the works*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
41. Nasrabadi Esfahani, M. M. T. (1938). *Tazkareh Nasrabadi*. Corrected by Vahid Dastjerdi, Tehran: Armaghan Printing House.
42. Nizam-al-Din, A. (n.d.). *Tabaghat e Akbari*. Bengaluru: Bepstest Mishen.
43. Olfti Savoji, H. H. (n.d.). *Ravayeh Golshan Qutbshahi*, Manuscript, Library of the Parliament of the Islamic Republic of Iran, No. 9386-10.
44. Olfti Savoji, H. H. (n.d.). *Riyaz-al-Saniye Qutbshahi*. Tehran: Central Library and Documentation Center of Tehran University, Manuscript No. 2572/1.
45. Olfti Savoji, H. H. (n.d.). *Riyaz-al-Saniye Qutbshahi*. Tehran: Central Library and

Documentation Center of Tehran University, Manuscript No. 47/3.

46. Olfati Savoji, H. H. (n.d.). *Riyaz-al-Saniye Qutbshahi*. Tehran: Central Library and Documentation Center of Tehran University, Manuscript No. 254/2.

47. Owhadi Hosseini, T. M. (2010). *Arafat al-Aashqin and Arasat al-Arafin*. Corrected by Zabihullah.Sahebkar. Tehran: Miras Maktoob.

48. Qaderi, M. (2008). *Mir-Mohammad Momen Estrabadi, Shiite Prophet in Southern India*. Qom: Movarrekh Publication.

49. Razavi, M. S. (n.d.). *Latayef-al-Khiyal*. Tehran: Library of the Parliament of the Islamic Republic of Iran, Manuscript No. IR330208.

50. Razi, A. A. (n.d.). *Haft Eghlim*. Corrected by Javad Fazel, Tehran: Ali Akbar Elmi and Adabiyeh Bookstore.

51. Reyhan Yazdi, S. A. (1993). *Ayene Daneshvaran*. Qom: Public Library of Ayatollah Marashi.

52. Romoloo, H. B. (1978). *Ahsan-al-Tawarikh*. Tehran: Babak Publication.

53. Saba, M. M. (1964). *Tazkareh Ruz-e-Roshan*. Tehran: Razi Library.

54. Sadeghi Alavi, M. (1394). Investigating the Economic Status of the Deccan Shiites in the 10th and 11th Centuries AH. *Subcontinent Studies*, 7(24), 106-91.

55. Safa, Z. (1984). *History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi Publication, Third Edition.

56. Safa, Z. (1985). *History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi Publication.

57. Safa, Z. (1991). *History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi Publication.

58. Saheb Ghani, M. A. (N.d.). *Tazkerat-al-Shoara*. Aligarh: Ani Tweez Gazet Publication.

59. Saheb, N. Kh. (n.d.). *Tazkareh Toor-e-Kalim*. Agra: Mofid Publication.

60. Sarkhosh, M. (1952). *Kalamaat-al-Shoara*. Mumbai: Universities Schools.

61. Sultan Akhtar, M. (Ed.) (1979). *Tazkareh Majma;-al-Shoara-ye-Jahangiri*. Karachi: University of Karachi.

62. Tehrani, A. B. (1976). *Al-Zari'ah ela Tasanif-e-Shi'ah*. Al-Ghara Publication.

63. Zaman Khan, Gh. Kh. (n.d.). *Tarikh-e-Gulzar-e-Asefiyeh*. Tehran: National Library of Iran.

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (علمی- پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره دوم (پیاپی ۴۶)، تابستان ۱۳۹۹، صص ۱-۱۸
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۶/۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۶

الفتی ساوجی و آثار او

محمدصادق بصیری* - نجمه حسینی سروری** - علی جهانشاهی افشار***

چکیده

الفتی بن حسین حسینی ساوجی شاعر شیعه‌مذهب در دربار عبدالله قطب‌شاه، هفتمین پادشاه سلسله قطب‌شاهیان، است. این سلسله در فاصله سال‌های ۹۲۴ تا ۱۰۹۸ هجری قمری بر نواحی دکن و گلکنده و حیدرآباد فرمانروایی می‌کرد. از زندگی الفتی ساوجی اطلاع چندانی در دست نیست. اطلاعات اندک درباره زندگی الفتی و وجود شاعران بسیاری که در دربارهای هند، الفتی تخلص می‌کردند، باعث شده است برخی تذکرها به اشتباه از او با نام «الفتی یزدی»، شاعر معاصر وحشی بافقی و از ملازمان دربار جلال‌الدین اکبرشاه گورکانی، نام برند و آثار او را به الفتی یزدی نسبت دهند. رساله‌ای در عروض و قافیه و صنایع شعری به نام *ریاض‌الصنائع قطب‌شاهی* و اثری به نام *روایح گلشن قطب‌شاهی* در مدح عبدالله قطب‌شاه و توصیف بناهای سلطنتی و برخی آداب و رسوم دربار او دو اثر الفتی ساوجی است که تاکنون تصحیح و منتشر نشده است. نویسندگان این مقاله با مطالعه نسخ خطی آثار الفتی ساوجی و مطالعه و تحلیل و تطبیق تاریخی آنچه درباره الفتی ساوجی در تذکرها آمده است، می‌کوشند اطلاعاتی صحیح از زندگی و آثار او ارائه دهند. یافته‌های این پژوهش در مطالعات تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی ادبیات فارسی در قرن ۱۰ تا ۱۱ هجری راهگشا خواهد بود.

واژه‌های کلیدی

الفتی ساوجی؛ *ریاض‌الصنائع قطب‌شاهی*؛ *روایح گلشن قطب‌شاهی*

* استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران ms.basiri@gmail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسؤل) n.hosseini@uk.ac.ir

*** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران ajahanshahiafshar@gmail.com

مقدمه

دوران پادشاهی شاهان صفوی دوره بازسازی و وحدت سیاسی و مذهبی و نظامی ایران بود که هنوز هم برای ایرانیان میراث گران‌بهایی است. صفویان در قلمرو امور اجتماعی، نوعی یکپارچگی و مسئولیتی واحد در بین مردم ایران پدید آوردند و به گسیختگی و مصائب برخاسته از تهاجم مغول و فتوحات بعدی تیمور و ... سامان بخشیدند.

مذهب تشیع نخستین و مهم‌ترین عامل این یکپارچگی و نیز نزدیک به دو قرن ماندگاری دولت صفوی بود. تشیع مذهب رسمی دولتی و نماد هویت ایران در مقابله با چالش‌های امپراتوری سنی مذهب عثمانی و دولت‌های ترک‌نژاد سنی آسیای مرکزی و ... قرار گرفت. همچنین تمرکز دولت در این دوره، نوعی همبستگی سیاسی و اقتصادی پدید آورد که علاوه بر قدرتمندی ایران، باعث رونق و رشد هنرها در دوره صفویان شد؛ اما به سبب دلایل تاریخی و سیاست‌های مذهبی صفویان، دربار ایران در برآوردن آرزوهای شاعران و نویسندگان پارسی‌زبان ناکام بود. عکس این ناکامی در هند رخ داد؛ دربارهای پادشاهان هندوستان و نیز اشراف و نجبای هند به هواداری و حمایت از ادبیات فارسی برخاستند (گروه نویسندگان، ۱۳۹۷: ۵۳۴-۵۳۶).

زبان و ادبیات فارسی از دیرباز و به‌ویژه از قرن پنجم هجری همواره در هندوستان رواج داشته است و پادشاهان و امرای این سرزمین به آن توجه می‌کردند.^۱ همزمان با حکومت صفویان در ایران، توجه روزافزون پادشاهان نواحی مختلف هندوستان و بزرگان دربار آنها به زبان و ادبیات فارسی بیشتر شد. سیاست فرهنگی و مذهبی همراه با تسامح و تساهل،^۲ ثروت بسیار دربارهای آنها و «تشویق‌های گوناگون و زرفشانی‌های پیاپی در مقدم شاعران و منشیان و نویسندگان و ادب‌شناسان پارسی‌گوی، باعث بود که آنان از مرکزهای مختلف ادبی ایران به هند روی بیاورند ... با این همه باید روی آوردگان به هند را بیشتر در قلمرو گورکانیان و در دربارهای آنان یا در دستگاه‌های امارت سرداران و صوبه‌دارانشان جست‌وجو کرد» (صفا، ۱۳۶۳، ج ۵-۱: ۴۸۶-۴۸۷)؛ برای مثال صاحب طبقات اکبری از ۹۹ عالم فاضل، ۱۴۴ شاعر و ۲۶ حکیم مقیم در دربار گورکانیان (نظام‌الدین احمد: بی تا) نام می‌برد. بداونی (۱۳۷۹) نیز از ۱۵۰ شاعر یاد می‌کند که ۵۹ نفر آنان شاعران دربار جلال‌الدین اکبر بوده‌اند؛ عبدالباقی نهاوندی (۱۹۳۱) نیز از ۳۱ نفر از فضلا و ۱۰۶ شاعر مرتبط با دستگاه عبدالرحیم خان خانان نام برده است.

علاوه بر همه اینها، نزدیکی فرهنگی و سیاسی گورکانیان با حکومت صفوی نیز در مهاجرت فضلا و شاعران ایرانی به هندوستان بی‌تأثیر نبوده است؛ روابط نزدیک و دوستانه‌ای که از همان ابتدای تشکیل حکومت گورکانیان به دست بابر تا دوره پادشاهی اورنگ‌زیب دوام داشته است؛^۳ اما فضل تقدم در توجه به زبان و ادبیات فارسی و جذب شاعران و ادب‌شناسان ایرانی، با پادشاهان جنوب هند و دکن است؛ یعنی بهمنیان، عادل‌شاهیان، نظام‌شاهیان و به‌ویژه قطب‌شاهیان؛ سلسله‌ای از حاکمان شیعه هندوستان که در فاصله سال‌های ۹۱۸ تا ۱۰۹۸ هجری قمری (۱۵۱۸-۱۶۸۷ م) در گلکنده و سپس حیدرآباد دکن فرمانروایی می‌کردند. آنان در کنار منافع سیاسی، به سبب اعتقادات مذهبی مشترک، پیوندهای محکم و روابطی تنگاتنگ با دولت صفوی داشتند.

مؤسس این سلسله سلطان‌قلی، زاده سعدآباد همدان و از شاهزادگان قراقویونلو بود که وارد دستگاه حکومتی سلطان محمود بهمنی شد و پس از ۱۶ سال، «چون سلطان محمود بهمنی در سنه نهصد و ده هجری^۴ لیبیک اجابت امر الهی گفت ... سلطان‌قلی نیز حسب الامر امرا و خوانین خود، عروس سلطنت را در قلعه گلکنده به آغوش کشید» (زمان‌خان: ۸-۹). او مذهب شیعه را در قلمرو خود رسمیت بخشید و به نام شاهان صفوی خطبه خواند. جانشینان او نیز بر همین

مذهب و سنت بودند تا اینکه در اواخر سلطنت عبدالله قطب‌شاه، بین او و «شاه‌جهان پادشاه صلح واقع شده، از طرفین مصالحت و موافقت کلی به ظهور آمد؛ خطبه به نام صاحبقران ثانی، شاه‌جهان پادشاه جاری ساختند، به طریقه اهل سنت» (همان: ۴۸). سرانجام در دوران سلطنت هشتمین شاه این سلسله، ابوالحسن قطب‌شاه (۱۰۸۳-۱۰۹۸ ق)، اورنگ‌زیب گورکانی بساط پادشاهی قطب‌شاهیان را برچید.

قطب‌شاهیان ثروتمند بودند^۵ و به همان اندازه که برای ساخت و آبادانی و امنیت شهرها هزینه‌های گزاف می‌پرداختند، به ساخت عاشورخانه‌ها و مساجد باشکوه و برگزاری آداب و سنن مذهب اثنی‌عشری اهمیت می‌دادند؛ برای مثال، سلطان محمدقلی قطب‌شاه که حیدرآباد به دستور او ساخته و به یکی از زیباترین شهرهای آن روزگار تبدیل شد، «همه‌ساله ۲۰۰۰ روپیه نقد از سرکار دولتمدار خود اضافه، پیش از دو ماه محرم، به جهت خراجات و تکلفات زاید به داروغه عاشورخانه پادشاهی مرحمت می‌نمود، با رسیدن محرم، خود با مجلسیان و علما و فضلا و خوانندگان کتاب و مرثیه به سوگواری می‌پرداخت و چهل هزار تومان به سادات و علما، شصت هزار به مجاوران لنگر ائمه اثنی‌عشری و ... می‌داد» (همان: ۱۹-۲۹). به این ترتیب، ثروت فراوان و فضای مذهبی و فرهنگی دربار قطب‌شاهیان، در کنار علاقه‌مندی پادشاهان این سلسله به زبان و ادبیات فارسی، انگیزه کافی را برای پیوستن فضلا و حکما و شاعران شیعه‌مذهب ایران صفوی به دربار آنها فراهم می‌آورد.^۶

الفقی ساوجی، مؤلف ریاض‌الصنایع قطب‌شاهی، یکی از این پرشمار شاعران شیعه‌مذهبی است که در روزگار عبدالله قطب‌شاه به هندوستان سفر کرد و به دربار او راه یافت. از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست و برخی تذکره‌ها او را سراینده روایح گلشن قطب‌شاهی دانسته‌اند. ریاض‌الصنایع رساله‌ای در فن عروض است و روایح گلشن اثری به نظم و نثر در مدح عبدالله قطب‌شاه و توصیف بناها و باغ‌ها و آداب و رسوم جاری دربار اوست. هیچ‌یک از آثار الفقی ساوجی تاکنون تصحیح و منتشر نشده است. آنچه در دست نویسندگان این مقاله است، سه نسخه خطی از ریاض‌الصنایع به شرح زیر است:

- ۱) نسخه‌ای به خط نستعلیق در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شماره ۱/ ۲۵۷۲ و تاریخ کتابت رمضان ۱۰۸۷ هجری. نام کاتب محمدصادق، فرزند محمدتقی تفرشی ظهوریانی است.
- ۲) نسخه‌ای به خط نستعلیق در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، به شماره ۴۷/۳. تاریخ کتابت سده ۱۱ هجری است و آغاز نسخه افتادگی دارد.
- ۳) نسخه‌ای به خط نستعلیق در کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران، به شماره ۲/ ۲۵۴. تاریخ کتابت سده ۱۳ هجری است.

افزون بر نسخه‌های بالا، یک نسخه خطی از روایح گلشن قطب‌شاهی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۳۸۶-۱۰ نیز در دسترس نویسندگان بوده است.

هدف این مقاله معرفی الفقی ساوجی و آثار اوست. روش کار دقت نظر در تقریبا همه تذکره‌های موجود و مقایسه آنها و تحلیل و توصیف یافته‌هاست. یافته‌های این پژوهش در مطالعات تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی ادبیات فارسی در قرن ۱۰ تا ۱۱ هجری راهگشاست.

در سال‌های اخیر، تنها اثر مستقلی که به الفقی پرداخته است، مقاله فرشته کوشکی (۱۳۹۱) با عنوان «روایح گلشن قطب‌شاهی از الفقی یزدی» است. نویسنده در این مقاله به‌طور مفصل روایح گلشن را معرفی کرده و تقریبا تمام متن

کتاب را در مقاله خود آورده است؛ اما چنانکه از عنوان مقاله پیداست، در معرفی نویسنده اثر دچار اشتباه شده و اثر را به الفتی یزدی، شاعر دربار جلال‌الدین اکبر و معاصر وحشی بافقی نسبت داده است. علاوه بر این، همه آثاری که در این پژوهش از آنها بهره برده‌ایم، پیشینه این کار به شمار می‌رود.

اصلاح یک اشتباه

الفتی بن حسینی ساوجی از شاعران دربار عبدالله قطب‌شاه (۱۰۵۳-۱۰۸۳ ق)، هفتمین پادشاه سلسله قطب‌شاهیان هند است که در فاصله سال‌های ۹۲۴ تا ۱۰۹۸ هجری قمری بر نواحی دکن، گلکنده و حیدرآباد فرمانروایی کرده‌اند. از زندگی الفتی اطلاع چندانی در دست نیست.

قدیم‌ترین اثری که در آن ذکری از الفتی ساوجی به میان آمده، تذکره نصرآبادی است که نویسنده آن در معرفی کوتاه الفتی ساوجی، از ملاقات خود با او در اصفهان یاد می‌کند (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۳۲۶). به جز این، در اغلب تذکره‌های نزدیک به زمان حیات الفتی ساوجی، از او نامی برده نشده است.^۷ در عرفات‌العاشقین (۱۰۲۲-۱۰۲۴)^۸ از دو شاعر با تخلص الفتی نام برده شده است: میرحسین الفتی «به‌غایت خوش‌فهم مجلس‌آرای صحبت‌دیده» از مردم تربت که در عهد همایون‌شاه در هند بوده است و الفتی قالب‌تراش (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۸۷) که معاصر اکبرشاه و به قول صاحب تذکره ریاض‌الشعرا (۱۱۶۱ ق) «اوباش و هرزه‌گرد بوده است» (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۲۳۹)؛ اما امین‌احمد رازی از او به‌عنوان «الفتی مشهدی»^۹ نام برده است که در نهایت الفت و مهربانی بوده و شعری به‌غایت سلیس و روان داشته است. واله داغستانی از میرحسین الفتی نیز نام برده است و علاوه بر تکرار اطلاعات مختصر اوحدی بلیانی، دو بیت از اشعار منتسب به او را ذکر کرده است:

از تلخی گریه‌ام جهان می‌سوزد وز تلخی ناله‌ام زبان می‌سوزد
آن سینه پرآشتم که اگر آه کشم در سایه‌آهم آسمان می‌سوزد
(همان: ۲۳۸)

دیگر تذکره‌هایی که از میرحسین الفتی نام برده‌اند نیز همین دو بیت شعر را آورده و از او با عنوان «الفتی تربتی» یا «میرحسین تربتی»^{۱۰} نام برده‌اند. علاوه بر این دو، ریاض‌الشعرا (همان: ۲۲۷) از الفتی، برادر شیخ علی کمره‌ای،^{۱۱} نیز نام برده است و یک بیت شعر از او نقل کرده که در هیچ‌یک از منابع، به الفتی ساوجی نسبت داده نشده است.^{۱۲} در هفت‌اقلیم (از ۹۹۶ تا ۱۰۰۲ ق)، از شاعری به نام الفتی یاد شده است که «علم ریاضی را نیک می‌دانست و با خان زمان به سر می‌برد و هزار روپیه جایزه این بیت گرفته است» (امین‌احمد رازی، بی‌تا: ۱۶۱):

مشت خاشاکیم و داریم آتشی همراه خویش دور نبود گر بسوزیم از شرار آه خویش

در جامع مفیدی که در فاصله سال‌های ۱۰۸۲ تا ۱۰۹۱ نوشته شده (رک: مقدمه ایرج افشار بر جامع مفیدی، ۱۳۸۴: هفتم)، در شرح حال ملا الفتی، علاوه بر مطالب هفت‌اقلیم، آمده است که او «در اوایل ایام شباب، از خطه بهشت منزله یزد به ولایت هند رفته، تقرب تمام در خدمت خان زمان یافت ...» (مستوفی بافقی، ۱۳۸۴: ۴۶۴).^{۱۳} بداونی در منتخب‌التواریخ (۹۹۲-۱۰۰۴ ق)، از این شاعر با عنوان الفتی یزدی یاد می‌کند (بداونی، ۱۳۸۰: ۱۳۱) که به گفته فتوحی (۱۳۸۲: ۴۵) و آیتی (۱۳۱۷: ۲۷۴)،^{۱۴} معاصر وحشی بافقی بوده است. صاحب خزانه عامره (۱۱۷۶ ق) نیز از الفتی یزدی نام برده و در شرح حال او، علاوه بر آنچه در منابع پیش گفته آمده، به این نکته اشاره کرده است که او پس از آنکه

«یک‌چندی با همایون پادشاه گذرانیده بود، با علی‌قلی خان زمان که از عمده امرای اکبری است، به سر برد و در هنگامه قتل خان زمان، بضاعت تمام عمرش به تاراج رفت؛ اما از جان امان یافت» (آزاد بلگرامی، ۱۳۵۰: ۲۷-۲۸)؛ البته براساس گفته بداونی «اگرچه از کشتن امان یافت اما اجلس امان نداد» (بداونی، ۱۳۸۰: ۱۳۱).

در شمع انجمن (صدیق حسین خان، ۱۳۹۲: ۳۲)، نتایج‌الافکار^{۱۵} (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۷۰) و کاروان هند (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۸۶) نیز آمده است که الفتی یزدی در زمان همایون شاه گورکانی (۹۳۶-۹۶۳ ق) به هند رفت^{۱۶} و بعد از درگذشت همایون شاه، در دربار جلال‌الدین اکبر (۹۶۳-۱۰۱۴ ق) از ملازمان خان زمان، علی‌قلی خان شیبانی بوده است؛ اما نبی هادی (۲۰۰۱: ۳۰۵) معتقد است الفتی یزدی در زمان جلال‌الدین اکبر به هندوستان سفر کرد و در دربار او تحت حمایت خان زمان قرار گرفت. نفیسی از دو الفتی، ملا الفتی و الفتی یزدی نام برده است. اولی ملازم زین‌کوخان و دومی ملازم خان زمان که در زمان جلال‌الدین اکبر در هند بوده‌اند؛ او تأکید می‌کند که نباید دو شاعر را یک نفر پنداشت (نفیسی، ۱۳۴۴: ۴۵۲). در آثارالشعرا که در آن از هشت شاعر با تخلص الفتی و چهار الفتی شاعر در دربار جلال‌الدین اکبر نام برده شده،^{۱۷} میرحسین الفتی یزدی شاعر دربار جلال‌الدین اکبر و میرحسین الفتی شاعر دربار همایون است (اکرام، ۲۰۰۸: ۴۱-۴۳)؛ بنابراین بنابر اطلاعاتی که از تذکره‌های متعدد به دست می‌آید، میرحسین الفتی یزدی و حداقل چهار شاعر دیگر در دربار جلال‌الدین اکبر^{۱۸} و میرحسین الفتی و حداقل سه شاعر دیگر در دربار همایون مشغول کار و زندگی بوده‌اند.

به نظر می‌رسد تعداد نسبتاً بسیار شاعرانی که در قرن دهم با نام الفتی، تحت حمایت پادشاهان و بزرگان هند و به‌ویژه دربار گورکانیان زندگی می‌کرده‌اند و نیز آثار اندکی که از آنها باقی مانده، موجب اشتباه نویسندگان تذکره‌ها شده است؛ اما جدا از همه اینها، تنها شاعری که در برخی منابع زندگی و آثار او با الفتی ساوجی درهم آمیخته، الفتی یزدی است. نخستین اثری که شرح حال دو شاعر، الفتی یزدی و ساوجی را درهم آمیخته است و سرودن روایح گلشن را به الفتی یزدی نسبت داده، محبوب‌الزمن است که ذیل نام مولانا الفتی یزدی چنین آورده است: او در سال ۱۰۴۲ هجری قمری به هند رفته و به ملازمت بهادرخان، خان زمان، درآمده و در سفر و حضر همراه وی بوده است. همچنین به نقل از خزانه عامره نوشته است که خان زمان برای سرودن این بیت، هزار روپیه به او پاداش داده است:

مشت خاشاکیم و داریم آتشی همراه خویش دور نبود گر بسوزیم از شرار آه خویش

او در ادامه آورده است که الفتی همراه خان زمان به گجرات رفت و بعد از درگذشت او، به دربار عبدالله قطب‌شاه پیوست. سپس در تعظیم و توقیر او روایح گلشن را در هفت رایحه نوشت و به او تقدیم کرد. بنابر نوشته محبوب‌الزمن، اثر «قلیل اللفظ و کثیر المعنی است و با عباراتی رنگین و شیرین نوشته شده» و عبدالله قطب‌شاه، در ازای تألیف آن، هزار هون به شاعر داده است. پس از این توضیح، ملکاپوری هفت رایحه کتاب را برشمرده و ابیاتی از آنها نقل کرده است. در آخر نیز از شاعر به‌عنوان فردی، «لطیفه‌گو، خوش طبع و صاحب مروت و حسن خلق» یاد می‌کند که نفوذ بسیاری در دربار قطب‌شاه دارد و محبوب مشاهیر و بزرگان دربار است (ملکاپوری، ۱۳۲۹: ۱۶۶-۱۷۴). این تذکره از ریاض‌الصنایع نام نبرده است؛ اما شاید منبع اصلی همه نوشته‌های بعدی باشد که الفتی یزدی را معرفی و او را مؤلف روایح گلشن و ریاض‌الصنایع دانسته‌اند؛ از آن جمله است:

(۱) عابدی (۱۳۶۷: ۱۸۵۸): از مؤلف روایح گلشن با نام الفتی یزدی ابن لطف‌الله مشهدی نام برده است.

(۲) قادری (۱۳۸۷: ۳۱۳-۳۱۴) عین مطالب محبوب‌الزمن را تکرار کرده است.

۳) کرمی (۱۳۷۳: ۸۴) بدون ذکر منبعی، از الفتی یزدی به‌عنوان شاعر دربار عبدالله قطب‌شاه و مؤلف دو کتاب *ریاض‌الصنائع* و *روایح گلشن* نام برده است.

۴) کوشکی (۱۳۹۱) در معرفی *روایح گلشن*، از نویسنده اثر با نام الفتی یزدی یاد کرده است و در اثبات این موضوع، به ابیاتی از اثر استناد می‌کند که شاعر در آنها به نام خود، الفتی (و نه الفتی یزدی) اشاره کرده است. منبع درخور استناد دیگر کوشکی آثار کرمی و قادری است؛ او علاوه بر اینها به *هفت اقلیم*، *جامع مفیدی*، *روز روشن*^{۱۹} و شاعران یزد نیز استناد کرده است؛ هرچند در هیچ‌کدام از این تذکرها، از الفتی یزدی به‌عنوان مؤلف *روایح گلشن* یاد نشده است.^{۲۰}

به‌هرحال، آنچه در *محبوب‌الزمن* و در معرفی الفتی یزدی آمده است، از نظر تاریخی صحیح نیست. اگر الفتی در سال ۱۰۴۲ هجری به هندوستان رسیده باشد، یعنی در سال ششم سلطنت شاه‌جهان (۱۰۳۶-۱۰۶۸ ق)، خان زمان «مهابت‌خان» بوده است^{۲۱} و در میان نام سرداران بلندمرتبه شاه‌جهان، فقط یک بهادرخان دیده می‌شود: «سعیدخان بهادر» والی کابل که در همان‌جا از دنیا رفته است (رک: محمدصالح کنبو، ۱۹۶۷: ۳۷۰-۳۷۱). البته در وقایع سال ششم سلطنت شاه‌جهان، ذکری از رفتن خان زمان به گجرات به میان نیامده است؛^{۲۲} اما با توجه به اینکه ملکاپوری مطالب تذکره‌های دیگر را درباره الفتی یزدی^{۲۳} تکرار کرده است، به نظر می‌رسد نام و زندگی الفتی یزدی و الفتی ساوجی را با هم آمیخته و منظور او از بهادرخان، امیر بانفوذ دربار جلال‌الدین اکبر (و نه خان زمان) است.

در اوایل سلطنت جلال‌الدین اکبر، خان زمان بیرم‌خان بهارلو بود که از دوره همایون‌شاه این سمت را به عهده داشت؛ اما در سال پنجم سلطنت جلال‌الدین اکبر از سمت خود خلع شد و در سال ۹۸۶ هجری در گجرات و در راه سفر حج کشته شد (نفیسی، ۱۳۴۴: ۴۵۵-۴۵۶). پس از او، علی‌قلی خان شیبانی، خان زمان بود که مدتی بعد، با جلال‌الدین اکبرشاه از در مخالفت درآمد. بهادرخان که ملکاپوری از او نام برده است، برادر خان زمان بود (بداونی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۴) و ظاهراً دو برادر در نواحی نزدیک به رود گنگ، کیلومترها دورتر از گجرات، به زندگی و درگیری و ستیز با جلال‌الدین اکبر مشغول بوده‌اند. خان زمان در ۹۷۴ هجری قمری، در جنگ با جلال‌الدین اکبر در مانکپور، در ساحل رود گنگ کشته شد. بهادرخان نیز در همین جنگ به اسارت درآمد و کمی بعد، به دستور جلال‌الدین اکبر به قتل رسید (همان: ۶۷-۶۸).^{۲۴} با توجه به اینکه سلطنت عبدالله قطب‌شاه در سال ۱۰۳۵ آغاز شده است، بین کشته‌شدن خان زمان و سلطنت او ۶۱ سال فاصله وجود دارد؛ بعید است که الفتی شاعر، ۶۱ سال بعد از مرگ خان زمان به دربار عبدالله قطب‌شاه راه یافته باشد و در سال ۱۰۵۱ یعنی در شانزدهمین سال سلطنت عبدالله قطب‌شاه و ۷۵ سال پس از مرگ خان زمان، *روایح* را سروده باشد! همچنین اگر به گفته ملکاپوری، الفتی مورد توجه خان زمان در ۱۰۴۲ به هندوستان رفته باشد، یعنی ۶۸ سال بعد از کشته‌شدن خان زمان و ۲۸ سال پس از پایان سلطنت جلال‌الدین اکبر وارد هندوستان شده است. البته ملکاپوری این نکته را نیز از نظر دور داشته است که برخی تذکره‌نویسان پیش از او، از مرگ الفتی یزدی در فاصله کوتاهی پس از کشته‌شدن خان زمان یاد کرده‌اند.

مشخص است که ملکاپوری علاوه بر اینکه در نام‌بردن از اشخاص و وقایع تاریخی دچار اشتباه‌های آشکاری شده است، به همخوانی تاریخ رویدادها نیز توجه نکرده و به این سبب شرح حالی که بر زندگی الفتی یزدی نوشته است، برخلاف نظر گلچین معانی (۱۳۶۹: ۸۴)، نه دقیق است و نه «الفتی ساوجی به‌اشتباه، یزدی عنوان شده است»؛ بلکه نویسنده بدون دقت در سیر تاریخی رویدادها و نقش و جایگاه اشخاص در این رویدادها و نیز با بی‌دقتی در مطالعه تذکره‌های موجود زمان خود، نام و آثار این دو شاعر را با هم آمیخته است.

افزون بر همه اینها، به عقیده بسیاری، الفتی یزدی معاصر وحشی بافقی بوده است. وحشی معاصر سه شاه صفوی (۹۳۰-۹۹۶ ق) است: تهماسب، اسماعیل دوم، سلطان محمد خدابنده و تاریخ درگذشت او را ۹۷۴، ۹۹۰ یا ۹۹۱ نوشته‌اند (صفا، ۱۳۶۴: ۷۶۲-۷۶۳). هر سه تاریخ مصادف با پادشاهی جلال‌الدین اکبر (۹۶۳-۱۰۱۴ ق) است؛ بنابراین اگر الفتی یزدی در دوران همایون‌شاه (۹۳۶-۹۶۳ ق) به هند رسیده باشد یا در عهد جلال‌الدین اکبر، در هر حال نمی‌تواند مؤلف دو اثری باشد که در فاصله سال‌های ۱۰۴۸ تا ۱۰۵۱ نوشته شده است. مهم‌تر از همه اینکه تنها توجه به تاریخ نگارش تذکره‌هایی که از الفتی یزدی نام برده‌اند و مقایسه آنها با تاریخ تألیف آثار الفتی ساوجی برای رسیدن به این یقین کافی است که صحبت از دو شاعری است که در فاصله زمانی نسبتاً زیادی از یکدیگر زندگی می‌کرده‌اند:^{۲۵}

(۱) الفتی یزدی: از شاعران دربار جلال‌الدین اکبر که از ملازمان خان زمان، علی‌قلی خان شیبانی بوده است. او در ازای سرودن بیتی هزار روپیه صله دریافت کرد و پس از کشته شدن خان زمان در ۹۷۴ هجری قمری، بضاعتش به تاراج رفت و کمی بعد از آن تاریخ دنیا را وداع گفت.

(۲) الفتی ساوجی: شاعر دربار عبدالله قطب‌شاه که در سال ۱۰۴۲ به هندوستان رسید؛ در سال ۱۰۴۵ به دربار عبدالله قطب‌شاه وارد شد و قبل از ۱۰۹۰ از دنیا رفت.

زندگی و آثار الفتی ساوجی

نام کامل او، چنانکه در ابتدای *ریاض الصنائع* آورده است، الفتی بن حسینی ساوجی است. شیعه اثنی‌عشری و از شاعران و مقربان دربار عبدالله قطب‌شاه (۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق)، هفتمین پادشاه سلسله قطب‌شاهیان بوده است. او *ریاض الصنائع* را به درخواست جمعی از دوستانش تألیف و به نام عبدالله قطب‌شاه موسوم کرده است: «اقل و احقر موجودات الفتی بن حسینی ساوجی را جمعی از مستفیدان فنون شاعری و طالبان رموز سخنوری، تکلیف نمودند که چون شعرای عجم، عجمی زبان‌اند، در تقریر لغات عروض و بیگانه بیان‌اند از آشنایی عبارت صنایع شعر و مضمون بدایع قوافی، برخی از علم عروض و شطری از فن قوافی و سطری از صنایع نظم را اگر به سلک نظم، نظام دهی، هرآینه طبایع موزونه را از بادیه نقصان به سرچشمه کمال، بی مشقت سرگشتگی، راهنمایی نمایی. حسب‌التماس دوستان، بوستانی مرتب ساخت از طراحی قواعد عروض و چمن‌بندی قوانین قوافی و نخل‌پیرایی رسوم صنایع و گل‌کاری فنون بدایع ... و این گلزار چمن فیض را از طراوت بخشی بهار اسم میمون خواقین جهان و اعدل سلاطین زمان، سلطان الاعظم الاکرم، شاه عبدالله، خلد الله ملکه که از بینات نام فرخنده انجامش، السلطان عدل، مبین و هویداست، غیرت‌افزای ریاض جنان نموده، به *ریاض الصنائع قطب‌شاهی موسوم ساخت*».

از تاریخ تولد الفتی اطلاعی در دست نیست. نصرآبادی در تذکره خود، شرح مختصری درباره الفتی ساوجی و دیدار خود با او آورده است: «ولد حسینی ساوجی، طبعش در کمال شوخی و نمک بود، مدت‌ها در هند به خدمت عبدالله قطب‌شاه بود. رساله‌ای در عروض و قافیه به نام او تألیف نموده، در اواخر عمر به اصفهان آمده، در قهوه‌خانه جنب دارالشفاء قیصریه اصفهان با او ملاقات حاصل شد. شعر همواری می‌گفت؛ اما خود را به از انوری می‌دانست»^{۲۶} (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۳۲۶).

بنابر گفته نصرآبادی، ملاقات این دو در اواخر عمر الفتی اتفاق افتاده است. نصرآبادی نوشتن تذکره خود را در سال ۱۰۸۲ هجری قمری آغاز کرد و در ۱۰۹۰ به پایان رساند (گلچین معانی، ۱۳۶۷: ۱۹۵۹)؛ بنابراین عزیمت الفتی به

اصفهان و دیدار او با نصرآبادی باید قبل از ۱۰۹۰ و بعد از نوشتن *ریاض‌الصنائع* در ۱۰۴۸^{۲۷} و شاید بعد از پایان سلطنت عبدالله قطب‌شاه در ۱۰۸۳ هجری قمری اتفاق افتاده باشد. از محتوای کلام نصرآبادی چنین برمی‌آید که الفتی پیش از تمام کردن *تذکره نصرآبادی* در سال ۱۰۹۰ از دنیا رفته است؛ اما از تاریخ دقیق درگذشت او هم اطلاعی در دست نیست.

اگر صحیح باشد که الفتی در سال ۱۰۴۲ عازم هندوستان شده و در ۱۰۴۵ به آن دیار رسیده^{۲۸} و به دربار عبدالله قطب‌شاه راه یافته است، در مدت شش سال دست‌کم دو اثر را به نام پادشاه تألیف کرده است:

(۱) *ریاض‌الصنائع قطب‌شاهی*: رساله‌ای درباره‌ی عروض و قافیه و برخی صنایع شعری که در سال ۱۰۴۸ پایان یافته است.

(۲) *روایح گلشن قطب‌شاهی*: اثری به نظم و نثر که در هفت رایحه است؛ «در فن سوانح، در توصیف بناهای شاهی، قصر و امارات و مانند آن» (اکبر، ۱۳۵۲: ۳۰۹) و نیز در مدح عبدالله قطب‌شاه.

علاوه‌بر این دو اثر، به نظر می‌رسد الفتی آثار دیگری هم داشته است که جز چند بیت ثبت‌شده در تذکره‌ها اثری از آنها در دست نیست. نصرآبادی دو بیت زیر را از مثنوی او نقل کرده است:

بود هر خم می که خشتیش هست حکیمی ز حکمت کتابی به دست
می کهنه و نو سخنگو به هم یکی از حدوث و یکی از قدم
(نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۳۲۶)

به گفته‌ی رضیه اکبر (۱۳۵۲: ۳۰۹) «در مدح عبدالله قطب‌شاه، چندین قصیده‌ی گرم هم نوشته است». دو بیت زیر در *مجمع‌النفائس* و روز روشن از او نقل شده است:

ز ضعفم ای نسیم کوی جانان گر خبر داری چرا بکمره نیایی تا مرا از خاک برداری
دمی آبی مخور از دهر گر آسودگی خواهی که می سوزی بسان شمع تا نم در جگر داری
(آرزو، ۱۳۸۳: ۱۵۰؛ صبا، ۱۳۴۳: ۷۷)

ریاض‌الصنائع قطب‌شاهی

شوق دیدار هندوستان برای دست‌یافتن به مال و نام و کامروایی در آن سرزمین باعث می‌شد که شاعران، نویسندگان، منشیان و ادیبان فارسی‌زبان پس از آموختن ادب و تمرین و مهارت در این فنون، بازار کاسد ایران را رها کنند و راه آن دیار را در پیش بگیرند و آنجا رحل اقامت افکنند (صفا، ۱۳۶۳، ج ۱-۵: ۴۸۶). به قول صاحب‌مآثر رحیمی، «ایران مکتب‌خانه‌ی هندستان شده بود و مستعدان در آنجا کسب حیثیت می‌نمودند تا در هندوستان و در سرای شاهان و بزرگان آن دیار به‌کار برند» (عبدالباقی نهاوندی، ۱۹۳۱: ۴۶). این جمع عظیم شاعران و نویسندگان مهاجر به هندوستان (که البته همه‌ی آنان ادیبان طراز اول نبودند) همراه با عوامل دیگری مثل آمیخته‌شدن واژه‌های رایج در آن دیار با زبان فارسی، تعداد بسیار شاهان و شاهزادگان و امرا و دیگر غیرفارسی‌زبانانی که به زبان فارسی علاقه‌مند بودند و خود به این زبان می‌نوشتند و شعر می‌سرودند و تشویق پادشاهان و امرای آنها برای آموزش و آموختگاری زبان فارسی، باعث تدوین و تألیف کتاب‌های بسیار در لغت و دستور، انشا و ترسل و فنون شعر شد (صفا، ۱۳۶۳، ج ۱-۵: ۳۶۷-۳۶۸).

در دانش‌های بلاغی و علم عروض و قافیه نیز کتاب‌هایی در این دوران نوشته شد که هیچ‌گونه تازگی در آنها دیده نمی‌شود و بیشتر زاده‌ی نیاز اهل زمان به بیان کوتاه و ساده در این فنون است (همان: ۴۰۱). *ریاض‌الصنائع* نیز یکی از

همین کتاب هاست و چنانکه الفتی آشکارا گفته است، این کتاب را به تکلیف «جمعی از مستفیدان فنون شاعری و طالبان رموز سخنوری» نوشته است تا «شعرای عجم که عجمی زبان بودند» و ناآشنا با قواعد عروض و قافیه و صنایع شعری، «برخی از علم عروض و شطری از فن قوافی و سطری از صنایع نظم» را «بی مشقت سرگشتگی» یاد بگیرند.

متن با حمد خداوند و نعت پیامبر اکرم (ص) و ذکر منقبت امام علی (ع) آغاز می‌شود. این تحمیدیه با براءت استهلالی عروضی همراه است که توجه خواننده را به موضوع کتاب جلب می‌کند: «حمد وافر و ثنای کامل مبدع و صانعی را شایان است که از امتزاج ارکان عناصر و ازدواج اصول موالید، مصراع موزون ترکیب انسان را ترتیب داده، به جهت بیان معنی کمال و از حرکت سریع دوایر چرخ بر گرد مرکز بسیط ارض، رشته ایام طویل و زمان مدید را تافته، به واسطه نظم گوهر حال و در عبارت پراستعارت قصیده مکونات، از مطلع ازل تا مقطع ابد، نکات دلایل توحید درج نموده تا هر که را اسواد رقم عرفان بوده باشد، مضمون وحدت او را مطالعه نماید؛ «فقی کل شیء له آیه تدل علی انه واحد» و بیت مسدس عالم را از مربع نشینی معنی حقیقت محمدی، صلی الله علیه و آله سلم، ترصیع و توشیح بخشیده و به سبب مزید حسن کلام معرفتش، علی مرتضی را که عروض مصراع امامت است، ردیف قافیة شاهبیت نبوت نموده».

پس از این تحمیدیه، به انگیزه نگارش متن و به پیشینه بنای تقطیع شعر اشاره کرده است: «و اما بعد، بدان که ارباب فن عروض، بنای تقطیع شعر را به اصول نهادند و اصول را به اصطلاح ایشان، افاعیل و تفاعیل خوانند و آن، هشت است و به پنج از او که مفاعیلن و فاعلاتن و مستفعلن و مفعولات و فعولن است، در اوزان اشعار فارسی بیشتر استعمال می‌شود و به سه دیگر که فاعلن و مفاعلتن و متفاعلن است، کمتر احتیاج می‌افتد و تعریف اصول چنین کرده‌اند که بر او زحاف، یعنی تغییری، واقع نمی‌شود و اگر واقع شود، آن رکن را غیر سالم گویند و از جمله فروع شمارند و ...».

سپس بنای ارکان و سبب خفیف و ثقیل و تند مجموع و مفروق و فاصله صغری و کبری را به طور مختصر توضیح می‌دهد و بعد از تعریف شعر بر مبنای سخن حکیمان:

آنچه معنی و وزن و قافیه داشت شعر بر وی حکیم نام گذاشت

اصول تقطیع را شرح داده است:

هر کجا حرف شد شد موجود	در تلفظ از او یکی دو نمود
چون به تنکیر جلوه‌ها کرد	های جلوه وجود پیدا کرد
الف وصل گردد افکنده	چون ز تو واو های از بنده
متحرک کنند ساکن را	متحرک گرش بود بازا
که ز تقطیع واو عطف افتاد	گر به ماقبل رفت و ضمه بداد
و گر آن گشت جزو لفظ اخیر	که تقطیع در شمارش گیر
آمد اشباع چون سه حرکت را	الف و واو و یا بشد پیدا
الف و واو و یای ساکن را	نون ساکن اگر بود به قفا
طرز تقطیع او شنو تو ز من	نون ساکن ز آخرش بفکن
در وسط کرد چون دو ساکن را	متحرک از آن دو کن یک جا
ساکن ار دوست در میان بی شک	متحرک شود یک افتد یک
ور در آخر به جز سه ساکن نیست	یک بیفکن که این سه ممکن نیست

از حروف آنچه حرکت است و سکون
وزن افاعیل را کنن از ارکان
مثل ارکان چو شد بود موزون
وز افاعیل وزن شعر بدان

در ادامه، پس از برشمردن اسباب و اوتاد و فواصل، ارکان شعر، ارکان شعر، بحور اصلی، صفات زحافات، فهرستی کلی از بحرهای عروضی را در قطعه زیر آورده است:

هر بحر کاو نبود بسیط
جد را ججز مل را لجاج سع
بجج طل جلجل مع لکالک
میح زکزی بسط زلزل
ارکان او باشد چننین
را ززت خصف را لزل
مد تزت م م م م م م م م
م م م م م م م م م م م م

و در توضیح قاعده کار خود آورده است: «از بحر، حرف اول و آخر اسم او گرفته و از فاعیل حرف آخر بحر؛ چنانچه از «جد»، مراد بحر جدید است و از «ججز» دو جیم، مراد دو فاعیلن هزج است و از «زا»، مستفعلن رجز؛ پس ترتیب ترکیب افاعیل بحر جدید، «مفاعیلن مفاعیلن مستفعلن» است و...».

در ادامه کار، زحافات و فروع هر بحر را با آوردن مثال و تقطیع آن، توضیح داده است؛ برای مثال درباره بحر هزج چنین آورده است:

شد چو اصل هزج مفاعیلن
قبض شد از مفاعیلن معلوم
خرم ظاهر چو شد ز مفعولن
فاعیلن شتر دان و فاع ذلل
شد مفاعیلن قصر و هتم مفعول
وصف فرع و زحاف او می کن
از مفاعیلن گشت کف مفهوم
پس ز مفعول کرد خرب سخن
دان مفعولن ز حذف و جب ز فعل
بترفع گشت و جمله شد مدلول

فی بیان بحر هزج

هزج در لغت، آواز ترنم است و در اصطلاح، بحری است از بحور شعر که اصل او، چهار مفاعیلن است.

اصل بحر هزج

هزج را سالم از خواهی همین ارکان ز بر می کن
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

تقطیعش

هزج را سا مفاعیلن لمر خواهی مفاعیلن همی ارکا مفاعیلن ز بر می کن مفاعیلن
قسمت دوم ریاض الصنائع فصلی درباره قافیه و انواع، حروف، القاب و عیوب آن است. در ابتدای این بخش، قافیه و حروف آن را توضیح داده و در بسیاری موارد، شواهد، تعاریف یا توضیحات را به صورت منظوم بیان کرده است: «این قافیه را مقید به ردف مفرد گویند؛ دال روی و واو ردف و حرکت ماقبل حذو:

گشت از حرف علت او موجود
حرکت قبل هم ز جنسش بود

این قافیه را مردف به ردف مرکب گویند؛ تا روی الف ردف اصلی و فا ردف زاید و حرکت ماقبل ردف، حذو باشد:

ساکن خویش را بر او گرفت یافت
نام از استاد ردف زاید یافت

اولین را تو ردف اصلی خوان
رو تو تکرار هر دو واجب دان

پس از پایان مباحث مربوط به قافیه، در تعریف ردیف آورده است: «کلمه‌ای را گویند یا بیشتر که برسبیل استقلال در آخر همه، به عینه مکرر شود و شعر مشتمل به ردیف را مردف خوانند و خاصه شعرای عجم است؛ چون لفظ «شد» در این بیت:

آن ردیف است مستقل گر شد عینه لفظ او مکرر شد
و در ادامه بحث، به همین شیوه، انواع، حرکات و القاب قافیه را شرح داده است؛ مثال:
این قافیه را مقید به ردف مفرد گویند؛ فا روی و واوردف و حرکت ماقبل، حذو:

نکنند هر که اوست ز اهل وقوف ردف مجهول، جمع با معروف

چار عیبی که هست قافیه را هست اکفا و بعد از آن اقوا

دیگر ایضا که گر جلی گردد جمع در وی حروف جمع برد

مبحث آخر کتاب، صنایع و بدایع شعر است که آمیزه‌ای از آرایه‌های بدیعی و بیانی است: ترصیع، توشیح، اغراق، انواع جناس، انواع سجع، اشتقاق، قلب الكل، ردالعجز علی الصدر، متضاد، اعنات، لزوم مالایلزم، لف و نشر، تضمین المزدوج، استعاره، مراعات النظیر، محتمل الضدین، مدح شبیه به ذم، التفاوت، ایهام، انواع تشبیه، اضمار، تنسیق الصفات، جواب و سؤال، انواع حشو، جمع و تفریق، تقسیم، جمع و تقسیم، تجاهل العارف، اقتباس، استفهام، رقطا، خیفا، حسن تعلیل، استدراک، مدح موجه، حسن طلب، حسن مطلع، حسن مقطع، معما و لغز.
در این قسمت، ابتدا آرایه منظور را تعریف می‌کند و سپس در قالب یک بیت، برای توضیح خود مثالی می‌آورد و بیت یادشده، هم شاهد و هم به‌گونه‌ای بلاغی و غیرمستقیم تعریف آن آرایه است:

چون سر استعاره داشت قلم بست دل را به چین زلف رقم

کرد تشبیه مطلق آن که بیان رنگ من دید و برد نام خزان

ور شد اضمار گو به آن بی‌باک تو گلی و منم گریبان چاک

گفت نومیدم از جواب و سؤال گفتم از هجر او مدار ملال

الفتری این مبحث را با توضیح درباره معما و لغز و تدویر به پایان می‌رساند و با دو بیت که بیانگر تاریخ اتمام اثر است، به کار خود پایان می‌دهد.

روایح گلشن قطب‌شاهی^{۲۹}

این کتاب اثری به نظم و نثر در هفت رایحه، در توصیف جشن‌ها و آداب و بناها و باغ‌های سلطنتی و نیز در مدح عبدالله قطب‌شاه است. رایحه اول و ششم ساقی‌نامه‌ای مشتمل بر ۵۹ بیت است. از عبارت و دو بیت پایانی کتاب چنین برمی‌آید که مؤلف کتاب را در سال ۱۰۵۱^{۳۰} به پایان رسانده است: «بیش از این به معرفی سخن، سخن مسلسل گفتن،

دم از تسلسل زدن است. به جهت بطلان این مذهب، قطع سخن را برهان قاطع دانسته، رقم نگار اتمام این خجسته فرجام می‌گردد؛ به این رباعی که در هر رکن مصراعش، تاریخی مربع‌نشین گردیده:

از روی حساب زیور حسن سخن تاریخ شده چو نام این رشک سخن
بنگاشت قلم بنفشه گلشن روح بنمود ورق یاسمن فیض به من»

شیوه آغاز متن این اثر از نظر مضمون و سبک نگارش به ریاض‌الصنایع شبیه است و هر دو متن بیانگر این است که مؤلف پیرو مذهب شیعه اثنی‌عشری، مذهب رسمی دربار قطب‌شاهیان بوده است: «روح‌فزایی رایحه گلشن سخن، از هوای ثنای صناعی است که جلوه قامت سرو را به سلسله جنبانی راست نغمکی فاخته علم ساخته و دلگشایی نکهت گلستان کلام، از نسیم حمد مبدعی است که آتش رخسار گل را به هنگامه گرم‌سازی شعله آواز بلبل سرگرم نموده. نغمه‌سرایی مرغ خوش‌الحان زبان از آهنگ نعت رسول امت‌نوازی است که قانون شریعتش، گوش هوش زمره اسلام را به زمزمه نجاج نواخته ... و خوش‌نوایی عندلیب هزارستان بیان، از سرود منقبت امام دین‌پروری است که ارغنون محبتش، سامعه عقیده شعبه شیعه را به ترانه فلاح در عشرت انداخته ...».

علاوه بر این، شاعر در چندین بیت، بر پای بندی شاه به تشیع اثنی‌عشری و تلاش او برای رواج و تثبیت این مذهب تأکید کرده است:

از روز ازل به عون توفیق اله اثنی‌عشری شد این شه عالی‌جاه
یا رب که دوازده امامش باشند همواره معین و ناصر و پشت و پناه

شهی که گشته به عونش علی ولی الله همیشه ورد عوام و همیشه ذکر خواص
به دور او به تلنگانه شد تشیع باب به غایتی که بود یا علی به جای سلام

براساس عبارت زیر، انگیزه مؤلف از تألیف این کتاب، ادای حق نعمت‌های سلطان عبدالله است و بنابر گفته ملکاپوری (۱۳۲۹: ۱۶۹)، شاه در ازای تألیف این اثر، هزار هون به او داده است: «بعد از گل‌فشانی معانی رنگین حمد ایزد دادار و سمن‌پاشی مضامین طراوت‌آیین نعت احمد مختار و سنبل‌باری ارقام مشک‌آیین منقبت حیدر کرار، رونق‌تراز ریاض بیاض و خرمی‌بخش حدیقه صحیفه می‌گردد، همیشه بهار مدح و بستان‌افروز ثنای طراوت‌فزای گلشن جاه و جلال و غنچه‌گشای فتح و اقبال، بهار فیض ازل، قطب‌شاه عبدالله که یافت نشاء ز عدلش سر تلنگانه، لبالب از می‌مهر علی و آل شدست ... چون گلشن اخلاق حمیده‌اش که از روح‌پروری روح‌القدس نژاد و نسایم چمن اوصاف پسندیده‌اش که از حیات‌بخشی مسیح‌تبار است، همواره دل اصحاب فضل را انبساط و جان اصحاب را نشاط کرامت می‌فرماید، بر ذمه فکر لازم دید و بر گردن اندیشه لازم یافت که شمه‌ای از شمایم وصفش تقریر کند و شعبه‌ای از نغمه گلبانگ صیتش تحریر سازد تا برخی از حقوق نعم احسان او ادا نموده».

همچنین در ابیات متعددی تخلص خود را آورده است؛ برای مثال:

فشان جواهر مدح الفتی که داد به جود رواج در ثمین قطب‌شاه عبدالله
مبادا الفتی تا روز محشر چراغ دولتش خالی ز روغن
ملاف الفتی ختم کن نامه را سیه مست تا کی کنی خامه را
شکر کن فیض مدح قطب‌شهان الفتی شد شه سریر سخن

البته برخلاف مقدمه روضه الصنایع، به همین بسنده کرده و نام کامل خود را ثبت نکرده است. نصرآبادی نیز که الفقی ساوجی را ملاقات کرده، از این اثر نام نبرده است و تذکره‌های دیگر نیز بر اینکه *روایح گلشن* سروده الفقی ساوجی است، دلیلی ذکر نکرده‌اند. با وجود این، بنابر دلایل زیر می‌توان با اطمینان نسبی گفت که این اثر سروده اوست:

(۱) اطمینان نسبی به تذکره‌ها و فرهنگ‌هایی که الفقی ساوجی را مؤلف این اثر دانسته‌اند؛ مثل *کاروان هند*، فرهنگ سخنوران، دانشنامه زبان و ادب فارسی و

(۲) شاعر آشکارا از عبدالله قطب‌شاه اسم می‌برد و دقت او در توصیف سراهای سلطانی و مراسم دربار شاه نشان می‌دهد که از ملازمان دربار او بوده است؛ همچنین هیچ‌یک از تذکره‌های موجود از شاعر الفقی نام دیگری نام نبرده‌اند که ملازم دربار عبدالله قطب‌شاه باشد.

(۳) *ریاض الصنایع* متنی آموزشی است و برای آموزش اصول عروض و قافیه نوشته شده است؛ اما موضوع *روایح گلشن* مدح و توصیف است؛ بنابراین تفاوت محتوایی دو اثر کار مقایسه را دشوار می‌کند. با وجود این، مقایسه متن کوتاه دیباجه و برخی واژه‌ها و ترکیب‌های متن *ریاض الصنایع* با *روایح گلشن*، برخی ویژگی‌های سبکی مشترک دو اثر را نشان می‌دهد:

الف: کاربرد تتابع اضافات و به‌ویژه ساختن اضافه‌های تشبیهی: در هر دو متن ساختن گروه‌های اسمی طولانی تا حد چهار یا پنج اسم یا صفت دیده می‌شود؛ البته به تناسب نوع دو اثر، بسامد آنها در *روایح گلشن* بسیار بیشتر است: *ریاض الصنایع*: مصراع موزون ترکیب انسان، عبارت پر استعارت قصیده مکونات، طراوت بخشی بهار اسم میمون خواقین جهان، غیرت افزای ریاض جنان، فیض هوای معجزه سخنوری، عروض مصراع امامت، ردیف قافیه شاه‌بیت نبوت. *روایح گلشن*: نغمه سرایی مرغ خوش الحان زبان، سمن باری ارقام مشک آگین منقبت حیدر کرار، اطفال غنچه‌های خضرقبای خضربقا، خرمی بخش حدیقه صحیفه، رشک فرمای گلشن جنان، *روایح گلشن* اخلاق حمیده. چنانکه از مثال‌های بالا نیز پیداست، اطناب و کاربرد ترکیب‌ها و نیز کاربرد واژه‌هایی که نام و موضوع کتاب را به ذهن متبادر می‌کنند، ویژگی هر دو متن است.

ب: ساختن صفات مرکب: *ریاض الصنایع*: بیگانه بیان، فرخنده انجام، افادت اثر، رقم پرواز، جلوه طراز. *روایح گلشن*: سعادت هوا، نصرت قرین، قدسی طینت، عرش اقتدار، طراوت آیین، غنچه گشا، رونق طراز. ج: ساختن اسم‌های مشتق - مرکب: *ریاض الصنایع*: چمن بندی، نخل پیرایی، مربع نشینی، گل کاری. *روایح گلشن*: نشاط خیزی، وصف طرازی، نواسنجی، سنبیل باری، سمن پاشی، صنعت پردازی، سلسله جنبانی، گرم سازی.

البته نباید از نظر دور داشت که در هر دو متن، ویژگی‌های عام سبک نثر مصنوع و منشانه این عصر دیده می‌شود؛ ویژگی‌هایی مثل آوردن عبارات متکلفانه و پیچیده و مسجع، عبارت پردازی صرف و تعارف و مدح و اغرا (بهار، ۱۳۵۵: ۲۶۵)، اطناب ممل، کاربرد ترکیب‌های طولانی و جمله مانند^{۳۱} (صفا، ۱۳۷۰: ۱۴۴۳-۱۴۴۶). با این همه، وجود ترکیب‌های بسیار مشابه در دو متن، شاید دلیل دیگری باشد برای پذیرفتن اینکه الفقی ساوجی مؤلف *روایح گلشن* است؛ ترکیب‌هایی مثل:

ریاض‌الصنایع: گلزار چمن فیض، غیرت‌افزای ریاض جنان، جلوه‌طراز، گلشن خوبی، نسیم فاتحه، گلستان کلام. روایح گلشن: گلدسته چمن فیض، غیرت‌افزای روضه رضوان، جلوه‌طراز، گلشن وصف، نسیم حمد، گلستان کلام. از این کتاب، تصویر یک نسخه خطی، شامل ۹۵ برگ، در اختیار نویسندگان این مقاله است که در قرن ۱۱ و به خط نستعلیق خوانا نوشته شده است. این نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۳۸۶-۱۰ نگهداری می‌شود. جلد کتاب تیماج عنابی ضربی با ترنج منقش به گل و مرغ است و پیشانی مذهب مرصع با زمینه لاجورد همراه با عناوین و نشانی‌های شنگرف، صفحات مجدول به شنگرف و لاجورد، به زیبایی نسخه افزوده است.^{۳۲}

نتیجه‌گیری

الفتی ساوجی شاعر شیعه مذهب و از ملازمان دربار عبدالله قطب‌شاه (۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق)، هفتمین پادشاه سلسله قطب‌شاهیان، است. برخی منابع به‌اشتباه، آثار او را به الفتی یزدی نسبت داده‌اند که شاعر معاصر وحشی بافقی و ملازم دربار جلال‌الدین اکبرشاه (۹۶۳-۱۰۱۴ ق)، سومین پادشاه گورکانی، بوده است. الفتی ساوجی در سال ۱۰۴۲ هجری قمری به هندوستان وارد شد و در ۱۰۴۵ هجری به دربار عبدالله قطب‌شاه راه یافت. از تاریخ تولد او اطلاعی در دست نیست و درگذشت او پیش از ۱۰۹۰ در حیدرآباد دکن اتفاق افتاده است. آثار او عبارت است از: رساله‌ای درباره‌ی عروض و قافیه و صنایع شعری به نام ریاض‌الصنایع و کتابی به نظم و نثر در مدح عبدالله قطب‌شاه، توصیف بناها و آداب دربار او به نام روایح گلشن قطب‌شاهی.

پی‌نوشت

۱. رک: هرومل سدارنگانی پارسی‌گویان هند و سند، ۱۳۴۵.
۲. جهانگیرشاه گورکانی (۱۳۵۹: ۲۲) درباره‌ی پدرش، جلال‌الدین اکبرشاه، آورده است: «ارباب ملل مختلفه در وسعت‌آباد بی‌بدلیش جا داشتند. به‌خلاف سایر ولایات عالم که شیعی را به غیر ایران و سنی را در روم و توران و هندوستان جا نیست ... در ممالک محروسه‌اش، ارباب ملت‌های مختلف و عقیده‌های صحیح و ناقص را جا بود و راه تعرض بسته گشته. سنی با شیعی در یک مسجد و فرنگی با یهودی در یک کلیسه طریق عبادت می‌سپردند».
۳. شرح درخواست کمک بابر از شاه اسماعیل برای فتح ماوراءالنهر و تعهد او که پس از فتح، خطبه را به نام ائمه دوازده معصوم^(ع) بخواند و سکه را به نام شاه اسماعیل ضرب کند و ... در/حسن‌التواریخ ثبت شده است (روملو، ۱۳۷۵: ۱۶۶-۱۶۷؛ نیز رک: حکمت، ۱۳۳۷: ۹۰-۹۳).
۴. در تاریخ قطب‌شاهی حیدرآباد، از درگذشت سلطان محمود بهمنی در ۹۱۲ هجری قمری سخن رفته است (سید برهان‌الدین احمد، ۱۳۰۶: ۵).
۵. برای آشنایی با منابع ثروت قطب‌شاهیان و ثروت ایرانیان دربار آنها: رک: صادقی علوی، ۱۳۹۴.
۶. درباره‌ی روابط دوستانه قطب‌شاهیان و شاهان صفوی: رک: زمان‌خان: ۲۶-۳۰؛ قادرخان، ۱۳۰۶: ۱۹-۲۱ و درباره‌ی علاقه قطب‌شاهیان و به‌ویژه عبدالله قطب‌شاه به زبان و ادبیات فارسی: رک: قادرخان، ۱۳۰۶: ۱۱-۱۳، ۳۹-۴۰؛ عابدی، ۱۳۶۷؛ اکبر، ۱۳۵۲.
۷. رک: مجمع‌الشعرا، تحفه سامی، تذکره‌های حسینی، حزین، ید بیضا، طور کلیم، بی‌نظیر، خیرالبیان، کلمات‌الشعرا، آتشکده آذر.
۸. تاریخ تدوین تذکره‌ها برگرفته از دوره دوجلدی تاریخ تذکره‌های فارسی نوشته گلچین معانی است.

۹. نیز رک: اکرام، ۲۰۰۸: ۴۲؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۸۵.
۱۰. گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۸۳؛ اکرام، ۲۰۰۸: ۴۲ و ...
۱۱. نیز رک: صبا، ۱۳۴۳: ۷۷.
۱۲. آنم که گر بسوزی خاکسترم نبینی / از من گرت غباری نبود عجب نباش
۱۳. نیز رک: کامی قزوینی، ۱۳۹۵: ۱۱۶-۱۱۴.
۱۴. نیز رک: خاضع، ۱۳۴۱: ۱۴-۱۵؛ ریحانی یزدی، ۱۳۷۲: ۵۹۷؛ اثرآفرینان، ۱۳۸۴: ۲۸۱؛ دانشنامه ادب فارسی، ۱۳۷۵: ۲۴۹؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵: ۵۴۷.
۱۵. در نتایج/الافکار این بیت نیز به الفتی یزدی نسبت داده شده است:
تا گرد صفت دامن یاری نگرقتیم / از پا ننشستیم و قراری نگرقتیم
۱۶. نیز رک: هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۷: ۳۳؛ الذریعه، ۱۳۵۵: ۵۴۷؛ غنی مؤرخ آبادی، بی تا: ۱۸؛ دانشنامه ادب فارسی، ۱۳۷۵: ۲۴۹؛ دهخدا: ذیل الفتی یزدی.
۱۷. میرحسین الفتی، الفتی عراقی، الفتی مشهدی، الفتی کالی خان؛ نیز از شاعری به نام میرمحمدقاسم الفتی، در دربار جلال‌الدین اکبر و جهانگیر شاه نام برده است (نیز رک: قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۲۲۲).
۱۸. بداونی، ۱۸۶۹: ۱۳۱؛ نبی هادی، ۲۰۰۱: ۳۰۵ و برخی دیگر از قلیچ‌خان الفتی هم نام برده‌اند که از شاعران و صاحب‌منصبان دربار جلال‌الدین اکبر بوده است.
۱۹. چون صبا یک بیت شعر منسوب به الفتی یزدی را به شاعری به نام امینی یزدی نسبت داده است، گلچین معانی و به تبع او کوشکی حدس زده‌اند که منظور همان الفتی یزدی است. البته آنچه صبا ذیل عنوان امینی یزدی آورده، درکل مخدوش است و گمان می‌رود اشتباه او ناشی از خوانانبودن و بدخوانی نسخه‌های خطی در دسترس او باشد؛ زیرا در ذیل عنوان امینی یزدی آورده است: «ملازم خان زمان سیستانی بود» (صبا، ۱۳۴۳: ۸۷). اینطور به نظر می‌رسد که صبا الفتی را امینی و شیبانی را سیستانی خوانده است. البته صبا در همین تذکره روز روشن به درستی از الفتی ساوجی و رساله عروض او نام برده است (همان: ۷۷).
۲۰. رک: امین‌احمد رازی، ۱۳۶۹: ۱۶۱؛ مستوفی بافقی، ۱۳۸۴: ۴۶۴.
۲۱. رک: فدائی، بی تا، جلد ۳: ۱۰۵-۱۱۵.
۲۲. رک: محمدصالح کنبو، ۱۹۶۷: ۳۵۴-۵۱۰.
۲۳. در محبوب‌الزمن به نام خزانه عامره اشاره شده است و مطالب همه تذکره‌هایی که پیش از یا هم‌زمان با خزانه عامره نوشته شده، کمابیش یکی است.
۲۴. نیز تاریخ الفی، ۱۳۸۲: ۵۸۲۹-۵۸۳۴.
۲۵. منتخب‌التواریخ و تذکره‌های هفت/قلیم، عرفات/العاشقین که قبل از ورود الفتی ساوجی به هندوستان نوشته شده است و حتی جامع مفیدی که هم‌زمان با ایام زندگی الفتی ساوجی در دربار عبدالله قطب‌شاه نوشته شده است، همه از الفتی یزدی نام برده‌اند و بیتی مشابه را به او نسبت داده‌اند.
۲۶. همه تذکره‌ها و منابعی که از الفتی ساوجی نام برده‌اند، کمابیش عین مطالب نصرآبادی را نقل کرده‌اند.
۲۷. الفتی در پایان ریاض‌الصنایع، در دو بیت به این تاریخ اشاره کرده است.
۲۸. مهدوی، ۱۳۸۶: ۶۰۳؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۸۴؛ ملکاپوری، ۱۳۲۹: ق: ۱۶۶.
۲۹. با توجه به اینکه کوشکی (۱۳۹۱) شرح کاملی در معرفی اثر نوشته است، از معرفی کامل اثر خودداری کرده‌ایم. علاقه‌مندان می‌توانند برای آشنایی بیشتر با این اثر، به مشخصات مقاله یادشده در فهرست منابع مراجعه کنند.

۳۰. گلچین معانی (۱۳۶۹: ۸۴) سال پایان کتاب را ۱۰۵۲ و نبی هادی (۲۰۰۱: ۴۹۸) ۱۰۴۸ ذکر کرده است.
۳۱. برای مشاهده شواهد بیشتر، رک: صفا، ۱۳۶۳، جلد ۵: ۱-۲۳۵.
۳۲. عابدی (۱۳۶۷) نسخه‌ای از روایح را در ترکیه دیده که به نظر او احتمالاً قدیمی‌ترین نسخه این کتاب است.

منابع

- ۱- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۷۸). *آتشکده آذر* (دو جلد)، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ۲- آرزو، سراج‌الدین علی خان (۱۳۸۳). *تذکره مجمع‌التفایس*، جلد ۱، تصحیح زیب‌النسا علی‌خان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۳- آزاد بلگرامی، میرغلام‌علی (۱۲۵۰ ش). *خزانه عامره*، کانپور: نولکشور.
- ۴- ----- (بی‌تا). *تذکره ید بیضا*، بی‌جا.
- ۵- آقابزرگ تهرانی (۱۳۵۵). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، جلد ۹، مطبعة الغری.
- ۶- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷). *تاریخ یزد (آتشکده یزدان)*، جلد ۲، یزد: گلبهار.
- ۷- احمد تتوی، آصف‌خان قزوینی (۱۳۹۴). *تاریخ الفی*، جلد ۸، ترجمه غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۸- افتخار، سید عبدالوهاب (۱۹۴۰). *تذکره بی‌نظیر*، تصحیح سید علی منظور، اله‌آباد: سنیت هاوس.
- ۹- اکبر، رضیه (۱۳۵۳). «نفوذ زبان و ادبیات فارس در جنوب هند (قطب‌شاهی)»، *وحید*، شماره ۱۱۴، ۳۰۱-۳۰۹.
- ۱۰- اکرام، سید محمداکرم (۲۰۰۸ م). *آثار الشعرا (فرهنگ شعرای فارسی‌گوی شبه‌قاره)*، راولپندی: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۱۱- الفتی ساوجی، حسین بن حسین. *روایح گلشن قطب‌شاهی*، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ۹۳۸۶-۱۰.
- ۱۲- ----- *ریاض‌الصنایع قطب‌شاهی*، نسخه خطی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شماره ۲۵۷۲ / ۱.
- ۱۳- ----- *ریاض‌الصنایع قطب‌شاهی*، نسخه خطی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شماره ۴۷/۳.
- ۱۴- ----- *ریاض‌الصنایع قطب‌شاهی*، نسخه خطی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شماره ۲۵۴ / ۲.
- ۱۵- امین‌احمد رازی (بی‌تا). *هفت اقلیم*، جلد ۱، تصحیح و تعلیق جواد فاضل، تهران: کتابفروشی علی‌اکبر علمی و کتابفروشی ادبیه.
- ۱۶- اوحدی حسینی دقاقی بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۹). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*، جلد ۱، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کار و نظارت محمد قهرمان، تهران: میراث مکتوب.
- ۱۷- بدوانی، عبدالقادر بن ملوک شاه (۱۸۶۹ م). *منتخب‌التواریخ*، جلد ۳، تصحیح مولوی احمدعلی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۱۸- بهار، محمدتقی (ملک‌الشعرا) (۱۳۵۵). *سبک‌شناسی*، جلد ۳، تهران: امیرکبیر، چاپ چهارم.

- ۱۹- بهاری سیستانی، شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین محمود. *تذکره خیرالبیان*، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۹۳۲۲-۱۰ IR.
- ۲۰- جهانگیر گورکانی، نورالدین محمد (۱۳۵۹). *جهانگیرنامه*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۲۱- حزین، محمدعلی (۱۳۳۴). *تذکره حزین*، اصفهان: کتابفروشی تأیید، چاپ دوم.
- ۲۲- حکمت، علی اصغر (۱۳۷۷). *سرزمین هند*، تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۳- خاضع، اردشیر (۱۳۴۱). *تذکره سخنوران یزد*، حیدرآباد: دایرة المعارف عثمانیه.
- ۲۴- خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۶۸). *فرهنگ سخنوران*، جلد ۱، تهران: طلایه.
- ۲۵- دارابی، محمد بن محمد (۱۳۹۱). *لطایف‌الخیال*، تصحیح یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی، با همکاری کتابخانه و موزه ملی ملک و کتابخانه مجلس.
- ۲۶- دوست‌سنبللی، میرحسین (بی‌تا). *تذکره حسینی*، بی‌جا: مطبعة منشی‌نول.
- ۲۷- رضوی، محمد صالح. *لطایف‌الخیال*، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۳۳۰۲۸ IR.
- ۲۸- ریحان یزدی، سید علی رضا (۱۳۷۲). *آینه دانشوران*، جلد ۱، مقدمه، تعلیقات و اضافات: ناصر باقری بیدهندی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی (ره).
- ۲۹- روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷). *احسن‌التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- ۳۰- زمان‌خان، غلامحسین‌خان. *تاریخ گلزار آصفیه*، کتابخانه ملی ایران، شماره ۲۴۰۲۱۰۲۴ per 50.
- ۳۱- سرخوش، محمدافضل (۱۹۵۲). *کلمات‌الشعرا*، تصحیح محمدحسین محوی لکهنوی، بمبئی: مدراس یونیورسیتی.
- ۳۲- صاحب، نورالحسن خان (بی‌تا). *تذکره طور کلیم*، تصحیح عاصی احمدخان، آگره: مفید.
- ۳۳- صاحب غنی مؤرخ آبادی، محمد عبدالغنی خان (بی‌تا). *تذکره الشعرا*، به‌اهتمام محمد مقتداخان شروانی، علیگره: مطبع انسی تیوت‌گزت.
- ۳۴- صادقی علوی، محمود (۱۳۹۴). «بررسی وضعیت اقتصادی شیعیان دکن در قرن ۱۰ و ۱۱ هجری»، *مطالعات شبه‌قاره*، سال ۷، شماره ۲۴، ۹۱-۱۰۶.
- ۳۵- صبا، محمد مظفر حسین (۱۳۴۳). *تذکره روز روشن*، تصحیح و تحشیه محمدحسین رکن زاده آدمیت، تهران: کتابخانه رازی.
- ۳۶- صدیق حسن خان، محمد صدیق (۱۲۹۲). *شمع‌انجمن*، به‌اهتمام محمد عبدالمجیدخان، دهلی: کتابخانه انجمن ترقی اردو.
- ۳۷- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۴ و ۵-۱، تهران: فردوسی، چاپ سوم.
- ۳۸- ----- (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۵-۲، تهران: فردوسی.
- ۳۹- ----- (۱۳۷۰). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۵-۳، تهران: فردوسی.
- ۴۰- عابدی، امیرحسین (۱۳۶۷). «زبان و ادبیات فارسی در هند»، *نامواره دکتر محمود افشار*، ج ۴، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- ۴۱- عبدالباقی نهاوندی (۱۹۳۱). *مآثر رحیمی*، تصحیح محمد هدایت حسین، کلکته: بیتس‌مشن.
- ۴۲- فتوحی یزدی، عباس (۱۳۸۲). *تذکره شعرای یزد*، با مقدمه ایرج افشار، یزد: اندیشمندان یزد.

- ۴۳- فدائی، میرزا نصرالله‌خان (بی‌تا). *داستان ترک‌تازان هند*، جلد ۱، بی‌جا.
- ۴۴- قادرخان (۱۳۰۶). *تاریخ قطب‌شاهی حیدرآباد دکن*، به‌اهتمام سید برهان‌الدین احمد، حیدرآباد: مطبع برهانیه.
- ۴۵- قادری، محی‌الدین (۱۳۸۷). *میرمحمد مؤمن استرآبادی، مروج تشیع در جنوب هند*، ترجمه عون علی جاروی، قم: مورخ.
- ۴۶- قاطعی هروی (۱۹۷۹ م). *تذکره مجمع الشعراء جهانگیری*، تصحیح و تعلیقات و مقدمه محمدسلیم اختر، کراچی: دانشگاه کراچی، مؤسسه تحقیقات علوم آسیانه میانه و غربی.
- ۴۷- کامی قزوینی، علاءالدوله (۱۳۹۵). *تذکره نفایس المآثر*، تصحیح سعید شفیعیون، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۴۸- کوشکی، فرشته (۱۳۹۱). «روایح گلشن قطب‌شاهی از الفتی یزدی»، *پیام بهارستان*، سال ۴، شماره ۱۶، ۵۷۶-۶۱۵.
- ۴۹- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). *تاریخ تذکره‌های فارسی (۲ جلد)*، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
- ۵۰- ----- (۱۳۶۹). *کاروان هند*، جلد ۱، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۵۱- گروه نویسندگان (۱۳۸۴). *اثرآفرینان*، جلد ۱، زیر نظر محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.
- ۵۲- گروه نویسندگان (۱۳۹۷). *تاریخ ایران: دوره صفویان* (پژوهش دانشگاه کمبریج)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- ۵۳- گروه نویسندگان (۱۳۷۵). *دانشنامه ادب فارسی*، جلد ۴، بخش ۱، به‌سرپرستی حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۵۴- گوپاموی، محمد قدرت‌الله (۱۳۸۷). *تذکره نتایج الافکار*، تصحیح یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- ۵۵- محمدصالح کنبو (۱۹۶۷ م). *عمل صالح، موسوم به شاه‌جهان‌نامه*، ترتیب و تحشیه: غلام یزدانی، ترمیم و تصحیح: وحید قریشی، لاهور: مجلس ترقی ادب.
- ۵۶- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۴). *جامع مفیدی*، جلد ۳، بخش ۱، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- ۵۷- ملکاپوری براری حیدرآبادی، ابوتراب محمد عبدالجبارخان (۱۲۹۰ ش). *محبوب الزمن* (تذکره شاعران دکن)، جلد ۱، حیدرآباد: مطبع رحمانی.
- ۵۸- مهدوی، سید مصلح‌الدین (۱۳۸۶). *اعلام اصفهان*، جلد ۱، تصحیح، تحقیق و اضافات: غلامرضا نصرآبادی، اصفهان: سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اصفهان.
- ۵۹- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر (۱۳۱۷). *تذکره نصرآبادی*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: چاپخانه ارمغان.
- ۶۰- نظام‌الدین احمد (بی‌تا). *طبقات اکبری*، به‌اهتمام ایشیائیک سوسائتی، بنگال: بیتست میشن.
- ۶۱- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران*، جلد ۱، تهران: فروغی.
- ۶۲- واله داغستانی (۱۳۸۴). *ریاض‌الشعرا*، جلد ۱، تصحیح و تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- ۶۳- هاشم پور سبجانی، توفیق (۱۳۷۷). *نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند*، تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.